
»POZABLJENA« SLOVENSKA PRIČEVANJA IZ VÉLIKE VOJNE

Sodbo Ivana Preglja o slovenski književnosti v času prve svetovne vojne, ki naj bi kljub veliki snovi dala malo spomina vrednih estetskih vrednot, je mogoče nadgraditi s spoznanjem, da se je v vojnih okoliščinah razmerje med zunajliterarno izkušnjo in literarizacijo tako bistveno premaknilo, da so dotlej znani načini literarnega ubesedovanja izkazali za nezadostne. Ko besedila F. Kozaka, Z. Kveder, F. S. Finžgarja in I. Cankarja soočimo s pričevanji v vojaških dnevnikih in spominih, se izkaže, da so novi postopki povezani z vdorom neposredne faktografije, realno razširitvijo izkušenj in pomnožitvijo skrajnih eksistencialnih položajev. Za ekspresionizem značilni patos je odraz težnje, jezikovno izraziti popolno negotovost, smrtno grozo, omajano religijo in dvom o smislu bojevanja, ob katerem se razkrajajo civilizacijske, kulturne in etične norme in rojeva potreba po prenovitvi.

Naslov razprave kaže dvojno orientacijo: prva svetovna vojna v slovenski literaturi in slovenska literatura v času prve svetovne vojne. Drugi vidik je že leta 1920 izbral pisatelj in literarni zgodovinar Ivan Pregelj. V »informativni študiji« Svetovna vojska in slovensko slovstvo je evidentiral revialno in knjižno objavljene literarne tekste tedaj znanih ustvarjalcev.¹ Toda »umetnine trajne in klasične vrednosti«, ki jih je »oplodila svetovna vojska v Slovincih« je našel samo v petih delih: Cankarjevi zadnji knjigi črtic *Podobe iz sanj* (1917), Župančičevi pesniški zbirki *V Zarje Vidove* (1920), Finžgarjevih novelah *Prerokovana (Slike iz svetovne vojne)*, povesti Vladimirja Levstika *Gadje gnezdo* (1919) in drami Stanka Majcna *Kasija* (1919). Dotaknil se je – ali le v opombi omenil – še Zofke Kveder in mlajših talentiranih pripovednikov: Franceta Bevka, Alojzija Resa, Ferda Kozaka, Juša Kozaka, Frana Ks. Meška, Narteja Velikonje.² V kanon sta se prebila še Prežihov Voranc s prvim vojaškim romanom *Doberdob* (1940), ki je nastal z združitvijo in razširitvijo med vojno napisanih novel, ter Zofka Kveder z romanom v pismih *Hanka* (1918). Vendar avtorji ne bi postali del žlahtne tradicije samo na podlagi omenjenih del, temveč so si umetniško trajanje zaslužili z zgodnejšimi ali poznejšimi.

¹ Naštel je 12 pripovednikov in dramatikov ter 27 pesnikov (Pregelj 1920).

² Študije Antona Ocvirka (1938), Franceta Vodnika (1938) in Franceta Koblarja (1939) so število imen pomnožile, izčrpen pa je skoraj 70 let pozneje Stanko Janež (1989).

Prva svetovna vojna je bila na Slovenskem cela desetletja malo znana, tematsko in idejno neizrabljena zgodovinska snov,³ celo historiografsko slabo obdelana.⁴ Današnja slika je kompleksnejša in poglobljena z zavestjo, da je bilo prav na zahodnem slovenskem ozemlju eno najtežjih in najbolj krvavih evropskih bojišč, soška fronta z dvanajstimi ofenzivami, stotisoči žrtev desetih narodnosti, uničevanjem kulturne krajine, mest in vasi ter eksodusom civilnega prebivalstva.⁵ Slovenci so po tej vojni izgubili tretjino ozemlja,⁶ a hkrati pridobili minimalno zagotovilo preživetja, ko so se z drugimi južnoslovanskimi narodi povezali v novo državo SHS oz. Jugoslavijo.

Kompleksnejša slika je spodbuda, da si problem ogledamo z drugega zornega kota – kot svetovno vojno v slovenski literaturi. Tak preobrat zahteva, da nekatera med vojno napisana alegorična, pravljlična, legendarna in historična dela postavimo na obrobje in pritegnemo pozabljene spomine ter vojne dnevnikove vojakov, ki so kot prostovoljci in mobilizirani služili v avstrijski armadi. Preusmeritev pozornosti je mogoče utemeljiti s sodobnim dvomom o nespremenljivosti kanona in z interesom literarne vede, ki se enakomerneje posveča elitnim fikcijskim delom in zanimivim pričevanjem t. i. nefikcijske proze. Spodbuda je tudi postmoderna zavest o pluralizmu ali razpršenosti resnic, saj ravno resnica o vojni, potem ko preneha biti vojaška resnica ene ali druge strani, nastaja iz množice enako relevantnih osebno doživetih in spoznanih resnic.

Dnevniško in memoarsko gradivo nima le pomembne dokumentarne vrednosti, temveč je avtentično pričevanje o izjemnih situacijah.⁷ Za literarno vedo so ti zapisi kontekstualno ozadje, na katerem je moč ugotavljati literarno presvetlitev v individualni perspektivi. Za fikcijsko literaturo o prvi svetovni vojni velja, da zgodovinske izkušnje predeluje v enkratno umetniško resnico s postopki psihološke karakterizacije oseb, giblivo perspektivo, ki preskakuje iz ene osebe v drugo, naratorjevimi emotivnimi in reflektivnimi posegi v pripoved dogodkov, postopki lirizacije, različnimi odnosi med pripovedovanjem in dialogom, izvorno metaforizacijo in simbolizacijo itd. Ker je moja teza, da so tudi čisto literarna dela hotela biti osebno zavzeta pričevanja,⁸ se bom najprej posvetila manj znanim besedilom dnevnikov in spominov.

³ V skladu s postmodernistično »ponovitvijo« jo izkoristita pripovednika Drago Jančar v noveli **Smrt pri Mariji Snežni** (1985) z zgodbo o preganjavičnem strahu ruskega zdravnika, ki je pobegnil bojševikom, in Vinko Möderndorfer v noveli **Soča (Ljubezen iz preteklosti)** (*Nekateri ljubezni*, 1997), v kateri pripovedovalec obnavlja pot svoje babice, leta 1916 sedemnajstletne nosečnice, ki med vojaki na soški fronti išče svojega fanta.

⁴ Prim. Petra Svoljšak (1993).

⁵ O soški fronti pričajo materialni ostanki v Muzeju prve svetovne vojne v Kobaridu, ki je bil leta 1993 nagrajen z evropsko nagrado. Muzej je ustanovilo nekaj lokalnih zanesenjakov zgodovinarjev leta 1990 iz zbirke starega orožja, nabranega v Posočju. Kobariški muzej je tudi izdajatelj več medvojnih vojaških dnevnikov.

⁶ Po razpadu Avstro-Ogrske si je Italija prilastila obmejna ozemlja, ki so ji bila obljubljena ob vstopu na stran Antante 23. maja 1915, nova država Avstrija je s plebiscitom 10. oktobra 1920 pridobila velik del Koroške.

⁷ Moderno, kulturološko usmerjeno zgodovinopisje je v pismih in dnevnikih odkrilo »bolj živo, resnično sliko vojne kot v interpretaciji zgodovinarjev«. (Luthar 2000: 98.)

⁸ Prežihov roman *Doberdob* je množična spominska freska, ki se v načinu naracije zgleduje po memoarski literaturi, presega pa jo z močjo in izvirnostjo metaforike. *Hanka Zofke Kveder* je serija ženskih pisem iz zaledja prijatelju na fronti. Bevkove, Majcnove, Kozakove in Resove novelete, črtice in dramske enodejanke pa posnemajo žanr reportaže.

1

Memoarska in dnevniška literatura o prvi svetovni vojni je odprta za in oprta na fakte, kar učinkuje na izbiro slogovnih sredstev, hiperbolizacijo zaznav, emocionalni patos, deformacijo in deestetizacijo. Poetika obeh besedilnih vrst izhaja iz zanimivosti snovi, ta pa je selekcionirana glede na piščevo občutljivost in radovednost. Avtorjev pogled in vrednotenje sta sicer subjektivna, še posebej emocionalna v dnevnikih, toda preverljiva z resnično, objektivno in kolektivno empirično izkušnjo. Pisci dnevnikov so si hoteli predvsem izdelati pripomoček zoper pozabljanje: kaj, kje, kdaj so nenavadnega izkusili, kako so na spremenjeni svet reagirali, kako doživljali in prenašali trpljenje in zakaj so vztrajali v absurdnem položaju. Spomini so praviloma oblikovani iz večje časovne razdalje, iz prvotnejših dnevniških osnutkov, pogosto z vključitvijo naknadne historiografske vednosti o dogajanju, ki si ga ni bilo mogoče razložiti samo iz sočasnih in zoženih zaznav. Pisanja ni gnala želja po objavi, celo ne jezikovno obvladovanje kaotičnih, nepovezanih, neprimerljivih izkušenj. Kako so zanje mukoma iznajdevali nov izraz, je videti iz ponavljajočih se tožb, da intenzivnega in ambivalentnega zaznavanja sploh ni mogoče ubesediti, ker sama resničnost presega imaginacijo: »/.../ in zopet velikanski žarometi, rakete, mine, bombe, granate, strojne puške, ročne granate, naskoki, kričanje, vreščanje in vpitje. Kdo naj popiše? Jaz samo čutim vso grozo – ves strah in vso lepoto.« (Čebokli 1999: 64.)⁹ Kot estetska kategorija deluje tudi bolj ali manj razvita jezikovna kompetenca, saj so avtorji dnevnikov in spominov poleg umetnikov in znanstvenikov tudi bistri, polizobraženi mladeniči, delavci in obrtniki. Pomanjkljiva ubesedovalna zmožnost, značilno drsenje v pogovornost in vojaški žargon ter fragmentarnost¹⁰ v tem primeru delujejo informativno in stopnjujejo vtis neposrednosti in pristnosti.

Podoba vojne je tako porazna, orošana višjega smisla, ideološko in politično neuporabna, družba povojnih desetletij, v kateri so jo oblikovali v literarni diskurz, pa je imela zanj tako malo posluha, da so se za objavo spominov odločili le redki: Ivan Matičič (*Na krvavih poljanah*, 1922), Martin Muc (*Skozi Sibirijo*, 1933–34), Vinko V. Gaberc – Gaberski (*Brez slave*, 1935), Aleksander Ličan (*Spomini iz Sibirije*, 1936), Jakob Grčar (*Deviška zemlja v krvi*, 1936). Izpovedovanje uporniškega razpoloženja v avstrijski armadi – spontani upori v Judenburgu, Murauu, Radgoni, na Piavi – ali navdušeno spremljanje ruske proletarske revolucije sta bila nezaželeni v družbi kraljevine Jugoslavije, ki je brisala nacionalna čustva in preganjala komuniste.¹¹ Če pisci niso bili znane kulturne osebnosti, ki jim je bila vojna izkušnja ena izmed oblikujočih življenjskih faz (npr. literata Jože Cvelbar in Ivan Lah, slikar Venko Pilon, umetnostni zgodovinar in pesnik Vojeslav Mole), so imeli malo možnosti zbuditi pozornost na prvo svetovno vojno, saj so celo spomini politika Henrika Tume izšli šele v samostojni Sloveniji leta 1994.

⁹ Vprašanje si zastavlja mladi literat Andrej Čebokli; podobne izjave se ponavljajo tudi drugod, kakor da stari načini opisovanja niso več ustrezni.

¹⁰ Fragmentarnost je v elitni literaturi umetno iskano stilno-kompozicijsko sredstvo, v pričevanjski literaturi – zlasti v dnevnikih – pa je bolj posledica sprotnih zapisov kaotičnih, miselno nesistematiziranih doživetij ali pa delne ohranjenosti celote.

¹¹ Oto Luthar (2000: 98) med vzroki za potlačitev kolektivnega spomina na prvo svetovno vojno navaja dejstvo, da v novi večnacionalni državi ni bilo mogoče hkrati slaviti zmage Srbov in poraza avstro-ogrskih Slovencev, Hrvatov, Dalmatincev, Bošnjakov, Vojvodincev.

Izbruh zanimanja za zapise navadnih slovenskih vojakov avstrijske armade se povezuje z razmahom zakrnele identitete in odkrivanjem potlačenega zgodovinskega spomina.¹² Spremlja ga razgrajevanje stereotipov o slovenskem karakterju, ki da je zaradi maloštevilnosti in nedržavnosti servilen in brez junaških vojaških dejanj, na katera bi se bilo mogoče sklicevati v produkciji nacionalnih svetinj. V zadnjem petnajstletju objavljena besedila so z neznanimi načini kritične osvetljave razmerja svobodni posameznik – nadosebni narod in država zasenčili dotlej gojeno memoarsko in dnevniško literaturo iz druge svetovne vojne. Druga socialistična Jugoslavija ni bila nič bolj naklonjena slovenskemu zgodovinskemu spominu kot prva monarhična, saj bi se lahko izkazalo, da so bili žrtvovanje, trpljenje, hrepenenje po nacionalni in osebni svobodi ter visoki humanistični ideali – tovarištvo, sočutje, pieteta, spoštovanje drugega, čast in osebno dostojanstvo, socialna pravičnost, interkulturalna odprtost – tisto, čemur je slovenski človek sledil že davno pred antifašističnim narodno-osvobodilnim bojem ter revolucijo v letih 1941–1945. Zato imajo nove objave historiografski, kulturni, literarni in psihološki pomen. Govorijo o umetno proizvedeni diskontinuiteti zgodovinskega spomina, o ustvarjalnosti zoper sile uničevanja, o vojni, ki naplavlja najboljše in najslabše v človeku, o zapletenem križanju lojalnosti in nepokorščine v posamezniku. Za literarnega zgodovinarja so pomembne kot snov in kot dokaz preureditve žanrskega sistema: namesto velikega epskega teksta nastajajo gibljive, odprte vrste, ki v kronološko nizanje dogodkov pripuščajajo izpovedi in meditacije, poročanje prepletajo z razpoloženji in čustvi, dejstva z atmosfero in utopičnimi vizijami.

V pripovedno-meditativnih spominih in ohlapnejših, bolj fragmentarnih intimnih dnevnikih nastaja v očeh slovenskega človeka čisto posebna podoba prve svetovne vojne. Mobilizacija ali prostovoljna priglasitev k vojakom je prostodušno naivna, obarvana s pričakovanjem, da se bo pokoritev nezatne Srbije končala v nekaj mesecih. Zato tudi slovo od žena in otrok, mater in deklet ni pretirano boleče, odhod od doma pa spremlja praznično vzdušje s cvetjem, zastavami, glasbo in petjem. Vojaško urjenje poteka na (avstrijskem) Štajerskem, v državnem nemškem jeziku, formirajo se večnacionalne enote. Avstrijski oficirji so surovi in naduti, vojake po nepotrebnem mučijo, živalsko ponižujejo in med njimi komaj kdaj odkrijejo talente. Tehnično nerazviti Slovenci so vključeni v enote infanterije, kvečjemu v artilerijo. Potem ko jih preoblečejo v nove uniforme, nekaj dni dobro hranijo, jim organizirajo katoliško mašo in spoved, jih z železnico odpeljejo na fronto v Galicijo, južno Tirolsko, v Posočje, kjer jih razporejajo na najnevarnejše položaje.

»Vzhodna« izkušnja je povezana z neprijetnim vremenom (poletna vročina, jesensko in spomladansko blato, sneg), slabo oskrbo, dezorientacijo v neznanem prostoru

¹² V revijah so bili objavljeni Leopold Vadnjak (*Mesec nad tajgo*, 1989), Albert Polanc (*Dnevnik*, 2000) in Matija Malešič (*Vojni dnevnik 1915*, 2001). — V knjigah: Franc Arnejc (*Od Dnestra do Piave*, 1970), Ljudevit Pivko (*Proti Avstriji: 1914–1918. Avstrijske ječe*, 1991), Jože Hamersak (*Skozi prvo svetovno vojno*, 1994), Albin Mlakar (*Dnevnik 1914–1918*, 1995), Nande Razboršek (*Drobni spomini na veliko vojno 1914–1918*, 1998), Franc Jernej Zupančič (*Dnevnik 1914–1918*, 1989), Andrej Čebokli (*Dnevnik od 18. 6. 1916 do 23. 3. 1919*, 1999), Franc Rueh (*Moj dnevnik 1915–1918*, 1999), Grahek Anton (*Spomin na prvo svetovno vojno in ujetništvo*, 2001), Ciril Prestor (*Po svetu v letih 1913–1918*, 2000). — Poleg navedenih je v bazi COBISS mogoče najti še sledeče pisce: Bogumila Vošnjaka, Cirila Velkovrha, Silvestra Čuka, Dominika Kacina, Ivana Simčiča in Vilija Prinčiča.

ru, nevednostjo glede strateških ciljev in popolno zbežnostjo. Pozitivno doživetje je sprejetost pri osiromašenem kmečkem prebivalstvu, ki ga izžemajo trgovci Judi.¹³ Fronta napreduje in se umika, enote izgubljajo medsebojne zveze, pretrujeni vojniki srečujejo prve ranjence in doživljajo smrt tovarišev. Med njimi se ne razvije solidarnost, temveč vlada individualizem (drug drugemu kradejo hrano in alkohol), povezuje jih le vojaški jezik, domoljubje in pripadnost svojemu narodu ter skupna mržnja do drugih. Zaradi vojaške propagande jih je silno strah ruskih vojakov. V neznanem okolju, daleč od doma nimajo kam dezertirati, strelski jarki jih slabo varujejo. Ponovljiva epizoda je izguba stika s svojo enoto in reševanje lastne glave. Galicijska izkušnja se pogosto konča s strelnimi ranami in ujetništvom, pri katerem je najstrašnejši začetek, ko jih neusmiljeni Kozaki kradejo in pretepajo z biči. Toda za ranjence je dobro poskrbljeno v provizoričnih bolnišnicah, po okrevanju pa se na več sto kilometrskih marših skozi Ukrajino bližajo železnici, ki jih vodi v Kijev in Moskvo, kjer jih razporedijo v različna ujetniška taborišča in po določenem času odpošljejo v Zahodno Sibirijo. Najhuje je v prenatrpanih taboriščih, kjer ni dovolj hrane, nobenih možnosti za osebno higieno, izolacijo in duhovno življenje.¹⁴ Še posebno boleče so selitve, dolge mrzle zime v neprimernih oblačilih in trajajoča hierarhija med vojaki in oficirji, ki je v ujetništvu absurdna. Večina slovenskih ujetnikov se prijavlja na prostovoljno delo pri kmetih ali v tovarnah, rudnikih in na sibirski železnici. Njihovo življenje je tem bolj znosno, čim bolj se naučijo jezika in vključijo v civilno življenje. Intelektualci lahko berejo knjige in časopise, dajejo inštrukcije nemščine in latinščine v meščanskih družinah, se celo habilitirajo,¹⁵ preprostejši opravljajo kmečka dela po vaseh. Najsrečnejši pa so, če med vsemi Slovani najdejo rojaka, saj Slovencev kot naroda ne pozna nihče. Pomembno posredniško in povezovalno vlogo igrajo ženske, »soldatke« in mlade gospodične, ki so nesramežljive in seksualno sproščene in se tudi čustveno navezujejo na postavne vojake.¹⁶ Slovenski ujetniki so iznajdljivi glede osnovnih življenjskih potreb, postelje, peči, hrane, obleke in obutve.

Njihov položaj se korenito spremeni z marčno in oktobrsko revolucijo leta 1917, ki jim prinese navidezno svobodo, kajti v domovino se še dolgo ne morejo vrniti. Na revolucijo gledajo z odobravanjem, celo zaupanjem, saj v njej vidijo uresničitev svobode, ki si jo želijo tudi zase. Redki podjetni ujetniki se sami odpravijo na negotovo pot proti domovini, a tam jih čaka sum izdaje, obtožba revolucionarnosti, degradacija, vojaški zapor in novo bojišče. Drugi se morajo sprijazniti s trajanjem državljanske vojne, v kateri se na češke prostovoljce navezane jugoslovanske organizacije postavijo na stran kontrarevolucije. Tisti, ki aktivno sodelujejo v notranjih spopadih, doživijo globlji pretres od vsega, kar so spoznali na avstrijsko-ruski fronti: osvajanje in umikanje, nepotrebno ubijanje, izživljanje nad ranjenci, nepokopana trupla. Zaradi

¹³ Najbolj ganljivi so opisi, kako se vojaki – katoličani udeležujejo pravoslavnih obredov in kako v skupni stiski razvijejo prisrčne človeške odnose.

¹⁴ Bolj razgledani pisci se ne morejo izogniti aluzijam na katorgo iz *Zapiskov iz mrtvega doma* F. M. Dostojevskega.

¹⁵ To se je brez ustreznih dokumentov posrečilo umetnostnemu zgodovinarju Vojeslavu Moletu v Omsku.

¹⁶ Skoraj v vseh spominih naletimo na opise golega kopanja v reki, na komentarje o erotičnem zapeljevanju in nepremišljenih porokah z domačinkami.

kaotičnih razmer je večini še leta 1918 zaprta pot proti zahodu in pomikajo se lahko samo na sever ali proti Vladivostoku. Pot proti domu diktira razvoj in dušenje kontrarevolucije, ki se razplamteva v Sibiriji in je odvisna od obvladovanja transporta po železnici. Kot vojaki živijo v vagonih in se z njimi premikajo, kolikor sploh obstajajo možnosti oskrbovanja vlakov, in pri tem opazujejo razpad nekdanj odlično organiziranega sistema. Začetno občudovanje veličastno prostranih pokrajin in zaznavanje medkulturnih razlik¹⁷ sčasoma zamenjajo malodušje, naveličanost, želja po samotni zbranosti, intimnosti in domotožje. Hrepenenje se sproža ob pomladnih prizorih iz narave (cvetoče drevo, leteča jata ptic, čaplja) in hromi piščevo odprtost. Po dolgem pričakovanju se po različnih poteh počasi približujejo zaželenemu cilju, vrnitvi v domovino, ki se je zavlekla za najmanj dve leti po uradnem koncu vojne.¹⁸ »Sibirski« spomini so kljub neprijetnostim in nadlogam razmeroma srečna, dinamična avantura, nemalokrat pripovedovana na pikaresken način, s humornimi epizodami. Velikanski prostorski razpon dogajanja spomine bliža potopisom, večja mera subjektivnosti pa izhaja iz pripovedovalčevega položaja – samote, tujstva, brez pisemskih zvez z domačimi, ob izgubljanju tovarišev, ki so jih preselili drugam ali so v ujetništvu zboleli in umrli ter so pokopani v tuji zemlji.

Precej drugačna je izkušnja vojakov, ki so poslani na zahodna gorska bojišča, v kamnite strelske jarko na Krasu, v bližini Trsta in Gorice, nad reko Sočo in na Južno Tirolsko. Bojujejo se proti Italijanom, ki jih doživljajo kot okupatorje, uničevalce slovenskih krajev, bodoče neusmiljene gospodarje. Zlasti boleče je rušenje polslovenske Gorice. Življenje v strelskih jarkih diktira ritem ofenziv in čeprav velja prva svetovna vojna za primer statičnega vojskovanja, vojake nenehno preseljujejo na nove položaje, kjer si morajo obrambne jarko šele izkopati, utrditi, očistiti, zavarovati z žičnimi ovirami in si ob njih pripraviti bivalne kaverne. Pogosto trpijo žejo, lakoto, umazanijo in ponižujočo ušivost. Čas ofenziv je dramatično napet, skrajno nevaren, zato se naučijo natančno prepoznavati naravno okolje, iz zvokov izstrelkov napovedovati bližino, intenzivnost in uspešnost napadov. Pri tem razvijajo znosen način sobivanja in za preživetje nujno disciplino, kajti vsaka kršitev pazljivosti je smrtno nevarna. Večkrat si na tihem želijo dezertirati na nasprotno stran. Junaška dejanja so pogosto golo naključje: presenečenje nepripravljenega nasprotnika, prevara glede dejanske številčnosti in moči svojega moštva. V zadnjih dveh letih vojne in po izgubah bližnjih tovarišev se vse bolj utrjuje zavest o nesmiselnosti vojskovanja, saj pomeni propad tako za zmagovalce kot za poražence. Dogaja se, da v zatišju med napadi nasprotni vojaki sploh ne streljajo drug na drugega, čeprav so si tako blizu, da se lahko vidijo in slišijo. Na gorskih bojiščih so možje zelo odvisni drug od drugega, medsebojno solidarni, hkrati pa na omejenem prostoru in skoraj brez stika s civilnim življenjem popolnoma odvisni od višjih vojaških činov, zato so tem pomembnejše psihološke in etične

¹⁷ Spomini pogosto prehajajo v opisovanje kulturnih, etnografskih in zgodovinskih zanimivosti neslovenskih ljudstev in plemen, Kozakov, Tartarov, Jakutov in drugih. Najdalj je v tem šel Martin Muc, ki se je iz Blagoveščenska v Vzhodni Sibiriji dvakrat odpravil trgovat med iskalce zlata na skrajni severovzhod. Slovence fascinira drugačen način življenja, poljedelstva, konjereje, lova, pa tudi izrazi verovanja, izobrazba, kulturne ustanove in šole. Opise neznanih okolij usmerja piščeva osebna hierarhija vrednot, a pri vseh so pri vrhu poštenost, pravičnost, usmiljenje, pacifizem, svobodoljubje, gostoljubje, zvestoba, marljivost.

¹⁸ Najdaljšo odsotnost je popisal v spomilih Martin Muc, ki je zdoma preživel štirinajst let, tako da so ga že uradno razglasili za mrtvega.

kvalitete poveljnikov. Zagrizeni, ambiciozni, nesposobni in za svoje moštvo neobčutiljivi častniki, praviloma nemškega rodu ali nacionalni odpadniki, so osovraženi, najhujši odpor pa zbujajo odkritje nepravičnega ravnanja: preostrega kaznovanja in nepravične delitve hrane, priboljškov (ruma, tobaka), odlikovanj in dopustov. Vsaka naslednja vrnitev z dopusta na bojišče je globlji zdrs v brezno malodušja, ki ne popusti niti za praznik božiča, novega leta, velike noči niti ob obiskih visokih predstavnikov oblasti. Kratki predahi v zaledju le stopnjujejo zaskrbljenost za domače, zavest o izgubljeni mladosti, žrtvovanju mladih življenj za vse bolj osovraženo državo in njene osvajalne cilje. V nekaterih dnevnikih je zaznati trajajoči obup človeka, ki trpi od razrvanih živcev in tlenja nevidnih bolezni, ki jih vojaška medicina razglaša za simulacijo. V drugih narašča pesimizem zaradi vse hujšega izčrpanja človeških in naravnih resursov, redukcije človeka v orodje, prenapenjanja tehnike. Pretresljivi so prizori izmučenih in pobitih konj, zapuščenih ranjencev, nepokopanih trupel, pozabljenih slovenskih grobov na tujem ozemlju, zgroženost nad učinki strupenih plinov. Tudi navaden vojak je kritičen do strateških napak, kot so zapuščanje mukoma osvojenih položajev, napadi pehote brez artilerijske podpore, streljanje na napačne cilje. Vživljajo se namreč v tragični položaj tistih, ki take napake plačujejo s smrtjo.

Vojaki z južnotirolske fronte so leta 1917 preseljeni na soško bojišče in se od konca oktobra udeležujejo pogona italijanske vojske globoko na tuje ozemlje (do reke Piave), pri čemer spoznavajo stiske izropanega italijanskega prebivalstva in zakrnjeno sovrašтво do neusmiljenih Nemcev. Nekateri opazovalce še posebej presune moralni razkroj družbe. Ne samo katoliška vzgoja, ampak tudi idealizacija erotike jim narekuje kritiko prostitucije in vdajanja žensk zmagovitim vojakom. Dokončen absurd doživijo konec oktobra 1918, ko avstrijska armada v razsulu brezglavo zapušča položaje, ki so jih morali vojaki dotlej braniti s svojimi življenji. Za seboj uničujejo zaloge streliva, opreme in živeža in se pustijo razorožiti Italijanom, nato pa doživijo ponižanje vojnih ujetnikov. Italijanska ujetniška taborišča so nezno trpinčenje telesa in duha, ki ga mnogi ne zdržijo. Smrt zaradi podhranjenosti, izčrpanosti in bolezni kosí med najbolj navezanimi tovariši. Ujetništvo pomeni težaško fizično delo, pičlo hrano, bivanje v šotorih in prezir prebivalstva, ki je prepuščeno samo sebi, brez dela in izstradano. Tudi v ujetništvu ne popušča uveljavljanje nekdanjih avtoritet, grožnje z vojaškim sodiščem, zahrbtna zloba posameznikov. Dodatno razočaranje izvira iz spoznanja, da se za slovenske ujetnike ne zmeni nova država Jugoslavija in ne poskrbi za njihovo organizirano repatriacijo, tako da se nekateri odločijo za beg in končajo pod streli stražarjev.

Ta sintetični prikaz je treba dopolniti s pripombo, da se pričevanja razlikujejo po karakterju pripovedujočega, prvoosebnega udeleženca pripovedovanih dogodkov. S tem ni mišljena samo različna iznajdljivost in relativna notranja svoboda, ki lahko seže vse do humorne samoironije. Mišljena je različna stopnja intelektualizacije, ki se kaže kot refleksivna (samo)analiza dejanskosti in kot primerljivost lastnega doživetja z vednostjo iz literature.¹⁹ Z literarno razgledanostjo pisca je povezan delež refleksivnosti in zmožnost dviga v širše, nadosebne sfere: med poročanje o doživetjih so posejani ese-

¹⁹ Gorki in Dostojevski sta stalna referenca Moletovih spominov, literarne aluzije pa srečamo tudi pri Gabreu, Lahu, Čebokliju in Cvelbarju.

jizirani pasusi, v katerih pripovedovalci v luči nesmiselnega uničevanja in umiranja na skeptičen in relativiziran način vrednotijo literaturo in pomen ustvarjanja, umetniške in praktične osebne načrte, ljubezen in prijateljstvo, preteklost in prihodnost domovine, naroda, jezika, razmerje med tehniko in naravo ter preurejajo spomine na otroštvo in čustva do najbližjih. V vojnem pretresu so vsi stari odnosi in razmerja destabilizirani, neskladje med realnostjo in hotenjem je popolno, zato čutijo potrebo po zamisli novega, čistejšega, boljšega človeka in družbe, ki bi temeljila na novih načelih. Pri vseh piscih je močno prisotna psihološka analiza sočloveka, s katerim je literarni subjekt prisiljen sobivati. V položaju brez zasebnosti odkriva neznane plasti, skrito bistvo, zlasti emocionalno, intelektualno in etično razvitost, plemenitost in sočutje, in v tem človeškem ogledalu ugleda tudi samega sebe. Predvsem dnevnik kot monološka vrsta pomeni človeku na fronti nadomestilo za najbližjega tovariša, sredstvo premagovanja osamljenosti, pobega iz resničnosti v neosvojljivo notranjost.²⁰ V nepojmljivem kaosu pisanje notranje osredinja in varuje pred samoodtujenostjo, hkrati pa je sled zbežanosti in krhkosti: »Vse je polno globoke, gluhe bolesti in osamelosti. V meni živi težka zavest, da me ni treba na svetu – in želja po življenju.« (Cvelbar 1938: 145.)

Obravnavana dela imajo kljub osnovni naravnosti k verističnemu poročanju in opisovanju zelo samosvoje govornice. Pomembna individualna značilnost je estetska občutljivost pisca. Uresničuje se kot vpletanje poetičnih opisov naravnega okolja, pokrajine, sonca, pomladi in kot vključevanje verzificiranih lirskih izpovedi ali pisemskih odlomkov.²¹ Razpoloženjski naboj takih odlomkov deluje kot kontrast napeti situaciji na robu pogube, kot lepotni utrinek v opisu neprijetnega, odurnega okolja, zanemarjenih in poškodovanih zgradb, razrušenih mest in vasi, razdejane narave, grozljivo veličastnih nočnih požarov, raketnih ognjemetov in bobnenja topov. V dnevnikih je izrazitejša raznovrstnost zapisov, različno močna strnitev dogodkov, njihova naključnost in nezaključenost, razpoloženjska razgibanost, zato delujejo manj enotno in uravnoteženo. Javnosti namenjeni spomini pretendirajo na bolj distancirano poročanje in objektiviziran prikaz, zato je v njih dogajalni kontekst zarisan širše in je psihološka analiza prodornejša. Posamezne epizode so lahko zaokrožene v narativne fabulativne strukture anekdot in kratkih zgodb, povezuje pa jih potopisu ali kroniki približana pripovedna tehnika ali esejska reflektivnost.

2

Drugi del prispevka je analiza štirih eksemplaričnih fiktivnoliterarnih del o prvi svetovni vojni. Tudi pripovedništvo umetniško ambicioznih avtorjev pogosto posnema dnevnik ali kroniko, spomine in pisma, vendar uporablja izrazitejše postopke literarizacije.²² V nekaterih delih so se avtorji spontano približali ekspresionizmu, ki svet in človeka oblikuje v disharmoničnem popačenju.

²⁰ Luthar (2000: 22) poudarja, da je pisanje ljudem pomagalo preživeti vojno in da je intimna refleksija ohranjala vojake pri zdravi pameti, kajti razkorak med resnico in njeno konstrukcijo v vojaških poročilih jih je spravljal v brezumje.

²¹ V spominih Vena Pilona so kontrast hudomušnemu pripovedovanju nekako »težke« risbe iz ruskega ujetništva v tehnikah oglja in črnila.

²² Že črtice Alojzija Resa *Ob Soči* (1916) so podnaslovljene »Vtisi in občutja iz mojega dnevnika«.

Mozaično povezana serija kratkih pripovedi Ferda Kozaka s skupnim naslovom *Iz zapiskov neznanega vojaka*²³ prikazuje razpad smiselne predstave o človeku, družbi, politični ureditvi, zgodovini in domovini. Politični red temelji na mehanizmu moči in oblasti, družba pa je pokvarjena »jama zveri« brez možnosti očiščenja in preroditve. Plastično je opisana z nizkim, telesnim, podivjanim podzemnim življenjem ter z ironičnim in grotesknim karikiranjem množičnega obnašanja. Pripovedovalec odkriva divjo, temno, iracionalno naravo posameznika, ki so ga kot vojaka oropali svobodnega odločanja, mišljenja, čustev, sanj, poklica, vezi z družino in družbo. Ko se pogrezajo temelji znanega sveta, se nekoč občutljivi človek spreminja v obupanega cinika in nemoralnega razvratneža. V vojnem kaosu in nasilju se krepijo nedoumljivi vzgibi, nagonске reakcije, slutnje usodnih sil. Med videzom in notranjostjo osebe ni skladnosti, temveč prenarajanje: veselje, junaštvo, brezčutnost, surovost le prikrivajo nemoč, strah, tesnobo, bolečino, gnus, togoto, mržnjo. Govori vojaških in cerkvenih avtoritet o pravičnem Bogu, dobri »materi« Avstriji in zvestobi domu so po soočenju s smrtjo le cinična manipulacija z domoljubnimi, rodoljubnimi in religioznimi čustvi. Poživljenost, ki umaže tudi idealizirane spomine in lepa doživetja, je posledica razvrednotene človečnosti, notranjega samoponižanja in naraščajoče groze: »Grgranje in ropotanje v daljavi je potihnilo, videti ni bilo ne raket ne žarometov in sumljiv, nevaren mir se je zgostil zunaj pred sadovnjakom, na valoviti pokrajini, kakor bi tam nekje v dišeči temi ždela potuhnjena zver na preži.« (Kozak 1954: 121.) Pozitivni liki postajajo vse bolj nemočni, otopeli, obupani, v negativnih se prebujajo nizke strasti (zavist, maščevalnost, pohlep, nasilje). Razkroj zajame tudi prvoosebne pripovedovalca.

Kozakovo pripovedovanje odlikujejo ekspresivni simbolni motivi, ki slikovito ponazarjajo dogodke in občutja: črn obris samotnega drevesa na ognjenem ozadju, na žične ovire nabodena srna, plesnoba in nesnaga po umiku poplave. Podobno so oblikovane sanjske vizije: privlačni prepad s črno vodo na dnu, gorsko jezero z zastrupljenim dnem, na katerega se usedajo pajčevine, klet ali luknja, iz katere se ni mogoče povzpeli v višino, zaprta vrata med preteklostjo in sedanjostjo, pod zaprtimi vekami viden tok krvi in mrtvih obrazov. Opisi konkretnega postajajo hiperbolični s kopičenjem in stopnjevanjem: zaznave in reakcije so pomnožene, posameznik se pogreza v brezoblično množico, ki deluje kot en sam divji organizem. Hiperbolično deluje tudi kopičenje dobesednih in metaforičnih oznak za negativne lastnosti ljudi: »zbiti, pohojeni, zapuščeni, prezirani in pozabljeni«, »orodje, klavna živina, čreda sirot«. S kozmičnimi razsežnostmi so izražena občutja zapuščenosti v zasneženem visokogorju, oddaljenost od civilizacije, halucinacije živčno razrvanih:

Bel, zasnežen greben je bil kakor hrbet ledene gore, ki je dolg, oster in na gornjem, višjem koncu odsekan in nosat štrlel iz črnega morja noči. Ves prostor nad njim, ki ni imel ne konca ne dna ne oblike, je bil napolnjen s kovinsko modrikasto temo. In po tem prostoru so krožili goreči svetovi in so se neslišno pomikali po svojih večnih poteh. (Kozak 1954: 118.)

²³ Kot zaokrožena celota je objavljena v zbirki novel *Od vojne do vojne* (Ljubljana: DZS, 1954), str. 7–153. Vsebuje psihološke skice, posnetek reportaže, klasično dogajalno novelo in dnevniške zapiske: Prijateljca smrt, Maršbataljon številka 16, V novo resničnost, Kadet Viki, Zgodbe, Pekel, Krvavi dnevi, Iz bele hiše.

Dogodke prekinjajo zaznave bojnega hrupa, krikov, tuljenja, in močne barve: črna, bela, rumena, rdeča. Ekspresivnost je vidna v ponavljanju izraza človeških oči. Vtisi in izraz notranjosti dela oči goreče, vročično se bleščeče, vdrte, mrzle, kalne, mokre, rumene, vodenomodre, steklene, bele. Dramatičnost in brezizhodnost situacij povečuje tudi opuščanje sredstev besedilne strnjivosti z elipsami in zamolki v govoru pretresenih likov.

Roman *Hanka*²⁴ Zofke Kveder je izpovedno-meditativna kronika v pismih, namenjenih prijatelju, profesorju, rodoljubu in pacifistu Kazimirju, ob katerem se je Hanka razvila intelektualno in emocionalno. Ko je med vojno prisiljen sprejeti orožje in poslan na rusko fronto, mu Hanka piše o svojih stiskah in preobrazbah, nazorih in razpoloženjih.²⁵ Vojna razdre njeno varno in zlagano življenje soproge (postane begunka, izgubi brata, mater, edinega prijatelja), izčisti intimne odnose (razveza zakona, ločitev od hčera) ter izsiljuje nova stališča, odločitve in dejanja. Epistolarna izpoved vsebuje spominske retrospektive in usodo napovedujoče sanje, glavni delež pa ima reflektivnost. Razmišljanja so posvečena položaju ženske v zakonu, družini, družbi, kajti v prelomnem času se prelamljajo tudi tradicionalni vzorci ženskega samozavedanja in delovanja. Enako zavzeto se loteva aktualnih vprašanj, suverenosti in zgodovinske neuresničenosti slovanskih narodov, notranjepolitičnih delitev, neenakopravnosti v kapitalizmu, militarizmu. Trpljenje beguncev in umiranje vojakov jo vodi do religiozne skepse in resignacije glede napredka civilizacije, kulturne in znanstvene prihodnosti povojne Evrope, celo glede preživetja človeštva, saj so v vojni nesmiselno žrtvovani mladi, zdravi, dobri in izobraženi moški, od žensk pa zahtevani neizmerni napor. Obsoja interese močnih, ki trgujejo z ozemlji in življenji šibkejših ter zavrača vesoljno odmaknjen, brezčuten pogled in govorico propagande o zmagah. Sredi zapuščenih žena, vdov in sirot, življenja v pomanjkanju in obupu je vzor le požrtvovalno delo zdravnikov in bolničark. Otopivanju zaradi množičnega trpljenja se Hanka upira, tako da ohranja sočutje, zavrača posplošitve in opozarja na posameznika, njegovo enkratno in subjektivno občuteno bolezen, bolečino, smrt, žalovanje. Apologija potrpežljivemu delu za drugega ima protiutež v kritiki izmikajočih se bogatih tujcev in domačih profiterjev. Vojna je predstavljena z drastičnimi opisi človeških stisk: potovanja v prenatrpanih vlakih, ki postajajo mučilnice; zbeganost, osamljenost, brezposelnost in nepovezanost beguncev; odrezanost in neinformiranost izropanih podeželanov; agonija bolnikov in ranjencev v prepolnih bolnišnicah. Za osrednji literarni lik je vojna katalizator krize in katarzična pot v novo življenje. Najprej se rešuje v intelektualno, nato v humanitarno delo, toda oboje zmore le kot samostojna in notranje osvobojena ženska.

²⁴ Pisala ga je v hrvaščini 1915–1916, objavljen leta 1918 v Zagrebu, slovenski prevod M. Boršnik in E. Kernc pa je iz leta 1938. V zadnjem času je doživel novo medkulturno branje v študiji Zvonka Kovača z naslovom *Romani Zofke Kveder*. Miran Hladnik in Gregor Kocijan (ur.), 2003: *Slovenski roman*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko FF (zbornik *Obdobja – metode in zvrsti*, 21). 119–127.

²⁵ Dogajanje je postavljeno na Poljsko, vendar prikazane razmere in odnosi veljajo za vso srednjo Evropo.

Poročanje in esejistične odlomke v *Hanki* prekinjajo zarisi atmosfere, ki pripoved ne le lirizirajo in emocionalno barvajo, ampak ustvarjajo prostorsko-časovni kontrast. Lirski odlomki so povezani s prostori prvotne, romantične čistosti in svobode, z gozdno naravo in rojstno vasjo: »Semkaj ne sega obup sveta, tu je tiho. V globokem molku molči gozd, zatopljen v svoje čisto, dehteče, zbrano življenje.« (Kveder 1938: 269.) Odlomki pa so povezani tudi z idealizirano ljubeznijo, ki proti koncu romana dobiva konotacije transcendence:

»Moje srce je bilo kakor izvir, ki iz njega hiti voda; kakor baklja, ki sveti v noč; kakor rože poleti, ki blago duhtijo. Kaj vem, prijatelj, kam se je dvigalo nedoločeno, svetlo, večno hrepenenje moje duše? Dvigalo se je v veseljstvo, vedno više in više. Vas je iskalo in vendar ni iskalo samo Vas. Prijatelj, nepopisno lepo je hrepeneti brez cilja, brez mej!« (Kveder 1938: 264.)

Sublimacija bolečih izgub v hrepenenju ter duša, povezana s vesoljnim duhom, sta novoromantični usledini idealizma, tega pa razkrajata patos in dokumentiranje vojne realnosti. Njeni moči se je pisateljica podredila tako, da je roman zaključila s smrtjo pisemskega naslovnika, kar simbolno nakazuje tudi umiranje idealov.

Fran Saleški Finžgar je v novelah in črticah *Prerokovana*²⁶ vojno predstavil z vidika podeželskega zaledja, kakor ga je od blizu spoznaval kot župnik v Sori pri Medvodah. Sled neposredne izkušnje je izbira gibljive pripovedne perspektive in/ali osebni pripovedni položaj. V avtotematskem uvodu k **Slikam brez okvira** literarni subjekt izraža nemoč distanciranega opazovanja in celovitega razumevanja dogodkov in kolektivne pretresenosti, ki jo pisatelj povezuje kot splošno občutje, v katerem ni možna trezna »moška« beseda, temveč jecljanje: »Torej taka je stiska, da naš človek /.../ sedaj jeclja, ko nima besede, da v tla gleda, ko nima več solz, da bi jokal, in ga je zato sram.« V samih tekstih si prizadeva za mirno presojo, a oblikuje jih v dinamične strukture, barva s čustvenimi odzivi in modalnimi izrazi subjektivnosti, pozornost usmerja na detajle, usodne trenutke, skicira fragmente, z zgradbo posnema vdor destrukcije in naključja, ki zamajeta stari sistem vrednot. Črtice so izseki dogodkov: sporočilo o začetku vojne, prva mobilizacija (**Prerokbe zore**), pustošenje vojaštva po vaseh (**Golobova njiva**), prizori kaosa ob državnem zlomu, ki ga ponazarjajo razbrzdane anonimne skupine vojakov, sestradanih civilistov, zanesenih revolucionarjev in ponavljano srečanje ene same usihajoče matere z odsotnim pogledom (**Polom**). V ospredju so usode žensk, vojaških vdov, ki v zamenjo za gospodarje na fronti dobivajo ničvredno podporo (**Slike brez okvira**). Klasična kmečka povest z ljubezensko snovjo kaže, kako se spreminja tradicionalna delitev dela in vloge spolov, razkrajajo intimni odnosi in vznikajo zatrite emocije (**Boji**). V zgodovinski kroniki je aktualna situacija preslikana v francosko-avstrijsko vojno izpred stoletja (**Kronika gospoda Urbana**).

Spretno fabuliranje zajema zaplete odnosov v družini (med prisilno ločenimi možem in ženo, starši in odraslimi otroki, dekle in gospodarjem) in vaški skupnosti (med preprostim kmetom in oblastjo župnika ter župana). Vojna sproža konflikte

²⁶ Objavljene so bile v reviji *Dom in svet* 1915–1919, danes pa so združene v zbirko *Slike iz svetovne vojne* s simbolnim naslovom *Prerokovana* in pravljíčno simbolističnim uvodom.

med civilisti in vojsko, župnikom in vojaškim poveljnikom ter domačini in tujci. Mnoge osebe so razdvojene zaradi nasprotujočih si vlog – samozadostnega kmeta in očeta ter podrejenega vojaka – vendar razkol obvladujejo z odpovedjo in dobroto. Nasprotje vojnemu zlu je neomajno zaupanje in vdanost v božjo voljo, ki je človek ne more razumeti ali si jo razlaga kot pokoro. Cerkev podpira upanje s tolažilnimi obredi, nekateri liki pa se v negotovosti in trpljenju zatekajo v vraževerje. Duhovnik kot literarna oseba in pripovedovalec pomaga tako, da posreduje pri poveljnikih, ko vojaška nadutost, pohlep in ropanje presežejo vse mere, odvrata od maščevanja in obrekovanja in slabo pismenim sestavlja prošnje za podporo.

Finžgarjeve zgodbe odlikuje pripovedovalčevo razumevanje stiske nemočnih, zlasti osamelih mater, zapuščenih nezakonskih nosečnic in vdov, z razpleti pa pisatelj vendarle obsoja njihovo moralno šibkost ob tujih vojaki in prostitucijo. Najhujšo obsodbo nameni posilstvu, največje občudovanje zvesti, verujoči ženi, ki se celo ob oznanilu moževe smrti ne prepusti neizživetim emocijam, temveč ohrani spomin na moža. Pogosto zavzame vlogo rezonerja in tolažnika, saj pozna bistvo razmer, družinsko življenje na vasi in kmečko psihologijo, tj. zatajevano mehko, strah in zaskrbljenost za najbližje. Razkriva tudi značajske pomanjkljivosti (jezljivost, ljubosumje, privoščljivost) in tiste negativne lastnosti, ki jih sprožajo okoliščine: žensko zavist in maščevalnost, hrupno možko junačenje, ki prekriva strahove, trmasto vztrajanje pri načelnosti, tudi če je destruktivna. Pripovedi prežema krščanski in vitalistični moralizem in skepsa do družbenega prevrata, kajti že razpad stare države je prikazan kot stihija in nadaljevanje trpljenja ponižanih. Pisatelj se zavzema za neuničljivo domače življenje, ukoreninjenost v zemljo, kar potrjuje iznajdljivost oseb, njihova prilagoditev novim nalogam,²⁷ rojevanje, pa tudi obsodba uničevanja stvari in razkrajanja duševnosti. Čeprav osebe presoja po veri in spoštovanju cerkvenih običajev, se ne umika pred stanji negotovosti, zbežanosti, nemorale, saj ga kot intelektualca navdaja zavest nemoči ob propadanju znanega sveta. Trdnost tako kontrastira z nebogljenostjo, sramom nad bedo, lakoto in bolečino. Upor destruktiji je tudi žlahten, ljudsko obarvan jezik z mnogimi lokalnimi posebnostmi. Ljubeznivo opisovanje kmečke materialne kulture in običajev se ujema s prvinsko ljubeznijo literarnih oseb do domačega sveta.

Za nastanek in razumevanje zbirke črtic Ivana Cankarja *Podobe iz sanj*²⁸ so manj odločilne avtorjeve izkušnje zapora in vojaščine ter stopnjevanje avstrijske cenzure, zaradi katere je izbral zastrto izražanje. Odločilnejši je imperativ neizprosne razgalitve samega sebe v času, ko so se ljudje obrnili vase, postali nezaupljivi, se odtujili in si ne upajo priznati zbežanosti, strahu ter bolečin. Na vojne dogodke in prizorišča so vezane črtice **Gospod stotnik**, ki prikazuje mlade, vesele fante pred odhodom na bojišče in v smrt, **Leda** o življenju v vojašnici, **Sence**, **Tisto vprašanje**, **Pobratimi** o doživljanju zapora, **Ranjenci** o vojaškem lazaretu. Motiv razrušenih mest najdemo v črtici **Sraka in lastovice**. Vojakova depresivnost je tema v **Ugaslih**

²⁷ Kljub zagovarjanju patriarhalnih družinskih vzorcev je pozitivno vrednoteno, da ženske samostojno vodijo kmetije, ki so ostale brez gospodarjev.

²⁸ Objavljene so bile v reviji *Dom in svet* 1916–1917, kot celota pa je ta zadnja Cankarjeva knjiga, edina knjižna izdaja v času prve svetovne vojne, izšla leta 1917.

lučeh, strah, obup, staranje, invalidnost, gladovanje v zaledju v **Veliki maši**. Največ črtic pa nima prepoznavnega realnega ozadja, temveč so izraz občutij in vrednotenja. Ubesuđujejo duševnost prvoosebne govorce, podobe njegove zavesti in podzavesti, sanjsko predelavo resničnosti. Občutja so pogosto razdiralna (strah, groza, obup, gnus, žalost, bolečina, nemoč, samota), toda še intenzivnejša stanja, razpoloženja in vzgibi so njim nasprotno hrepenenje, pričakovanje, slutnja, vera, slast, radost, opoj, odrešitev, ozdravljenje, veselje, mladostni zanos, otroško zaupanje, usmiljenje, tolažba, ljubezen.

Črtice polni iracionalni subjektivizem, zlasti sanje, vizije in tenkočutno spraševanje vesti. Čeprav s hrepenenjem po čisti lepoti in metafizični transcendenci nadaljujejo poetiko simbolizma z značilno svetlobno-kozmično simboliko, se v njih uveljavljajo stilne prvine in postopki, ki bodo postali dominantni v literaturi zrelega ekspresionizma. Cankar jih uporablja za premik iz estetskih v etične kategorije, tako da je tudi lepota v službi izražanja negiranih vrednot. Etos se ne uresničuje z obsodbo zunanjih pojavov in dogodkov, temveč kot psihični odziv: sram, priznanje krivde, kesanje. Zaradi tematskega poudarka na etičnem vrednotenju lastnih prestopkov in množičnega nasilja je ključen pojem ljubezen oz. čustvena navezanost na domovino, narod, človeka in naravo. Toda ravno najvišje čustvo je zanikano in celo pripovedovalec si očita brezčutnost, lažno usmiljenje in sebičnost: »Stotisoči padajo: ali jih vidiš? Ne vidiš jih, niti ene solze še nisi prelił zanje.« (**Sence**.)

Ekspresivno semantično moč nosi v prvi vrsti fantastična imaginacija, imenovana »sanje«, čeprav gre večinoma za vizije ali privide. Vizionarna je že v **Uvodu** opisana podoba lepega, brezmejno trpečega mrliča, ki pričakuje solzo, oživljajočo besedo, ljubezen. Umik iz strašne realnosti v kozmično doživetje, ko je »vse neizmerno nebo od obzorja do obzorja zaplesalo prečudežen ples bliskajočih se, prasketajoči pisanih luči, od razbeljene srebrnine do črnožarečega plamena« v črtici **Med zvezdami**, bi lahko bil opis nočnega boja na fronti, če ne bi bilo drugih znamenj, da gre za vizijo duhovnega obstajanja, vnebovzvetja človeka in zemlje. Pravi odmik od realnosti je privid, ki »črno mašo« trpečih transformira v veliko mašo radosti (**Velika maša**). Obiska Smrti v črtici **Konec** ni mogoče pokriti z oznako sanje, temveč je personifikacija vesti, ki literarnemu subjektu postavlja neizprosna vprašanja: kako, čemu in komu živi.²⁹ Fantastična razširitev prizorišča, ki je naravno, znano in domače, čeprav ga pripovedovalec »prej še nikoli ni videl, tudi v sanjah ne« iz črtice **Tisto vprašanje** je eden izmed načinov hiperbolizacije. Hiperboličnost je posledica množičnih prizorov, ki sugerirajo ali bistveno enakost posameznikov ali izgubo individualnosti v amorfni masi: »Med jetniki sem bil in v spominu komaj še razločim obraz od obraza, glas od glasu. Vse oči so gledale enako, ena skrb je bila v njih, ena bridkost, en strah, eno upanje.« (**Pobratimi**.) Razpoloženja izostruje in intenzivira tudi postopek abstrahiranja in osamosvajanja:

Tam zadaj je grozota; in grozota hoče, da jo vidiš, drži te s kremplji za roko in za pas, da ji ne uideš; okreni se kamorkoli, zastrmela ti bo bleđa in nema v obraz; ozri se kakor koli, če proti samim nebesom, ona je vsepovsod, edina je; nema je, ali vse, kar slišiš, je njen glas, tudi tisti glas, ki krikne ponevedoma iz tvojih ust. (**Kadet Milavec**.)

²⁹ *Živeti komu* je nenavadno spremenjena rekcija neprehodnega glagola, z dativno obliko implicira dajanje, posvečanje življenja nekomu.

Postopek je podoben alegorični personifikaciji, v kateri nek pojem dobiva osebno ime, podobo in zgodbo: vojno zlo je koncentrirano v liku gospoda stotnika, nekoristna moč v Petru Klepcu in pričakovanje trpečih v kralju Matjažu. Biblični in liturgični simbolni motivi shematizirajo spoznanja in emocije, aktualizirani pa so z navezavo na tragično dogajanje.

Ekspressionizmu se Cankar najbolj približa z deformacijo (telesnimi in duševnimi poškodbami), s prikazovanjem bitij kot da bi bila stvari in s popačenim pogledom v izkrivljenem ogledalu, ki razgalja lažne videze. Da bi pokazal bistvo resničnosti, potuje znane predstave s premikanjem perspektive: s perspektive otroka izreka nesmisel pobijanja in neutemeljenost sovraštva, o uničevalni moči govori s perspektive bebca, živali ali rastline. Najraznovrstnejša pa je raba retorične in kompozicijske antitetičnosti, ki strukturira pripovedovalčev odpor in upor. Kontrast trdi, goli, temni žalosti je izsanjani mladi par; resignacija zbujata spomine na otroštvo, mladost, srečno ljubezen; med naravo in človekom vlada sovraštvo; smrt premaguje vera v življenje, posmrtno vstajenje in večnost, resignacijo upanje. Nenehno se soočata zunanost in notranost, površina in nevidno, skrito in razgaljeno, resnično in umišljeno, globinsko vrednostno nasprotje pa nastaja med dejanskostjo na eni strani in fantastiko, fikcijo, mitom, vizijo, sanjami na drugi. Tudi zbirka kot celota je zgrajena tako, da se vzpenja k svetlobi, vstajenju, duhovni moči in katarzi, posamezna besedila pa se končujejo z vzkliki želje, retoričnimi vprašanji ali etičnimi pozivi:

Jaz pa vem, kam pojdem, jaz pa vem, kje so luči prižgane – kako da se nisem že prej domislil? K zibki pojdem; dvoje milih plamenov, neugasljivih, se tiho in mirno smehlja iz nje; angel božji drži roke nad njima, dokler ne zasije zarja nad gorami. (**Ugasle luči.**)

Etično meditativne *Podobe iz sanj* tipajo k bistvu, temelju upanja, s čimer dokazujejo psihično moč, ki izvira v najskritejši in najdragocenejši globine osebe. Duševni prostor je sicer neskončen in nepregleden, toda pri vseh ljudeh enak. V prvi svetovni vojni je pisatelj videl svoje poslanstvo v tem, da ga v ustvarjalni muki išče v sebi in izrazi za vse.

Sklep

Pričujoče besedilo o usodi kolektivnega spomina na prvo svetovno vojno je bilo pripravljeno za konferenco Inštituta za slavistiko pri Ruski akademiji znanosti, na kateri naj bi pregledali kulturo in literaturo južnih in zahodnih Slovanov v prvi svetovni vojni. Vsi referenti so odkrivali presenetljivo potlačitev spomina na usodno dogajanje, ki je prekrjilo politično, gospodarsko in ideološko življenje stare Evrope, v literaturi pa sprožilo nove, avantgardne smeri, ki so dokončno razdrle estetske koncepte devetnajstega stoletja. Izostritev, napetost, dinamika, deformacija in fragmentarnost so se kot zametki ekspresionizma najlažje uveljavili v poeziji, dramskih enodejankah in krajši pripovedni prozi, sama geneza literarnih postopkov pa se zdi neločljivo povezana s krčevitimi zgodovinskimi spremembami. Dosežke s področja literarne fikcije se zato zdi smiselno postaviti ob doživetja realnosti, kakor jih v neposrednih zapisih prinašajo medvojni dnevnik in nekoliko pozneje dodelani spomini, tudi zato, ker fikcijski žanri posnemajo neposredno pričevanje v pismih, dnevnikih in reportažah. Tako soočenje je predvidela že ugotovitev Srečka Kosovela, ki

je v »premirju« med svetovnima vojnama zapisal: »Res, tudi pri nas se je rodil ekspresionizem. *A ne v umetnosti, v življenju.*« (Križa.)

Viri

Arnejc, Franc, 1970: *Od Dnestra do Piave: spomini iz prve svetovne vojne*. Celovec: Družba sv. Mohorja.

Cankar, Ivan, 1975: *Zbrano delo, 23. knjiga*. Ljubljana: DZS.

Cvelbar, Jože, 1938: *Izbrano delo*. Celje: Družba sv. Mohorja.

Čebokli, Andrej, 1999: Dnevnik od 18. 6. 1916 do 23. 3. 1919. *Pesnik in pisatelj iz Kreda*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba.

Finžgar, Fran Saleški, 1983: *Zbrano delo, 5. knjiga*. Ljubljana: DZS.

Gaberc, Vinko V. – Gaberski, 1935: *Brez slave: spomini na svetovno vojno*. Ljubljana: samozaložba.

Grahek, Anton, 2001: *Spomini na prvo svetovno vojno in ujetništvo*. Ljubljana: Mladika.

Grčar, Jakob, 1936: *Deviška zemlja v krvi: zapiski iz Sibirije*. Celje: Družba sv. Mohorja.

Hameršak, Jože, 1994: *Skozi prvo svetovno vojno*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Kveder, Zofka, 1938: *Izbrano delo Zofke Kvedrove, 8. knjiga*. Ljubljana: Ženska založba Belo-modra knjižnica.

Lah, Ivan, 1940: *Druga knjiga spominov*. Ljubljana: Odbor za postavitev nagrobnega spomenika dr. Ivanu Lahu.

Ličan, Aleksander, 1936: *Spomini iz Sibirije: dogodki slovenskega vojaka, ujetnika v svetovni vojni*. Ljubljana: Narodna tiskarna.

Malešič, Matija, 2000: Vojni dnevnik 1914. *Vojnozgodovinski zbornik* 5/43–57, 6/28–43.

Kozak, Ferdo, 1954: *Od vojne do vojne*. Ljubljana: DZS.

Matičič, Ivan, 1922: *Na krvavih poljanah: trpljenje in strahote z bojnih pohodov bivšega slovenskega planinskega polka*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna.

Mlakar, Albin, 1995: *Dnevnik 1914–1918*. Kobarid: Turistična agencija K. C. K.

Mole, Vojeslav, 1970: *Iz knjige spominov*. Ljubljana: Slovenska matica.

Muc, Martin, 1933/1934: *Skozi Sibirijo: zgone in nezgone slovenskega vojaka v svetovni vojni*. Ljubljana: Vodnikova družba.

Pilon, Venó, 1965: *Na robu*. Ljubljana: Slovenska matica.

Pivko, Ljudevit, 1991: *Proti Avstriji: 1914–1918. Avstrijske ječe*. Maribor: Obzorja. [Prirejen ponatis po izdaji Kluba mariborskih dobrovoljcev, 1924–1928.]

Polanc, Albert, 2000: Dnevnik 26. 8. 1915 – 6. 1. 1916 (Ranjen iz pekla na soški fronti, Drugič k vajakom, Pisma iz 1. svetovne vojne). *Gora* 7/7–10.

Prestor, Ciril, 2000: Po svetu v letih 1913–1918. Luthar, Oto: *O žalosti niti besede: uvod v kulturno zgodovino vélike vojne*. Ljubljana: ZRC SAZU.

Razboršek, Nande, 1998: *Drobni spomini na veliko vojno: 1914–1918*. Zagorje ob Savi: Občina.

Tuma, Henrik, 1994: *Izza velike vojne*. Nova Gorica: Branko.

Vadnjal, Leopold, 1989: Mesec nad tajgo (Zapiski vojaka 1914–1921). *Borec* 41/12. 1236–1407.

Literatura

Janež, Stanko, 1989: Motivi prve svetovne vojne in njeni odmevi v slovenski književnosti. *Borec* 41/12. 1396–1407.

Luthar, Oto, 2000: *O žalosti niti besede: uvod v kulturno zgodovino vélike vojne*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.

Koblar, France, 1939: Slovensko leposlovje od leta 1918 do 1938. *Spominski zbornik Slovenije ob 20-letnici Kraljevine Jugoslavije*. Lavirč, Jože (ur.): Ljubljana: Jugoslovanska tiskarna. 264–274.

Ocvirk, Anton, 1938: Pregled slovenske literature od leta 1918 do 1938. *Ljubljanski zvon* 459–463, 593–599.

Pregelj, Ivan, 1920: Svetovna vojska in slovensko slovstvo. *Čas* 17/2. 71–85.

Svoljšak, Petra, 1993: Prva svetovna vojna in Slovenci. Oris slovenske zgodovinske, publicistične in spominske literature o prvi svetovni vojni. *Zgodovinski časopis* 47/2, 4. 263–187, 547–567.

Vodnik, France, 1938: Slovensko leposlovje v letih 1918–1938. *Mladika* 388–392, 428–433, 466–470.